

ЄВТУШЕНКО Світлана

ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ДИСКУРС
НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглянуто проблему функціонування постколоніального дискурсу на пострадянському просторі. Виявлено, що теорія постколоніалізму залишається «білою плямою» на літературній карті Росії. Непопулярність ідей постколоніалізму в Росії обумовлена комплексом причин, серед яких вагоме місце займає імперський досвід. Україна виявилася сприйнятливою одночасно до двох дискурсів — постмодернізму та постколоніалізму. Категоріями постколоніалізму щодо нових явищ в українській культурі послуговується частина дослідників і критиків. Придатність цієї методології до деяких текстів не викликає сумніву.

Ключові слова: постколоніалізм, імперія, колонія, дискурс, літературознавство.

Вступ. Постколоніальні дослідження з'явилися в західних університетах у 80-х роках ХХ ст. під впливом ідей постструктуралізму Мішеля Фуко, Жака Дерріди, Жюльєна Делеза. Сьогодні «класиками» теорії постколоніалізму справедливо вважають Франца Фанона, Едварда Саїда, Гаятрі Чакраворті Співак та Гомі Бгабга. Амбіції літературно-критичної спільноти на приналежність до глобального середовища «постколоніальних студій» мають відповідати наступним чинникам: 1) потрактування текстів метрополії як вияв культурної влади над колонією, а тексти колонії як приклад спротиву колоніальній владі; 2) спираючись на авторитетів (Франц Фанон, Едвард Саїд, Гаятрі Чакраворті Співак та Гомі Бгабга); 3) ідентифікація з відповідними теоретичними напрацюваннями (реконструкція Дерріди, психоаналіз Лакана, марксизм); 4) балансування між відвертою відданістю науковій об'єктивності та політичній заангажованістю [1].

Постановка завдання — дослідити функціонування постколоніального дискурсу на пострадянському просторі. Насамперед аналізу буде підлягати ситуація вивчення та впровадження в науковий простір теорії постколоніалізму в Росії та в Україні.

Виклад основного матеріалу. Попри популярність на Заході, постколоніалізм — єдиний з теоретичних дискурсів «гордо і послідовно відкидається в сучасній Росії» (В. Чернецький), і наразі «продовжує залишатися білою плямою» на літературній карті Росії (О. Брейнінгер). Дослідження російської літератури «з погляду її колоніального контексту» (Ева Томпсон) розробляють або західні вчені, або російські літературознавці (О. Еткінд, Г. Гусейнов), пов'язані з західними академіями [1]. Більш-менш «значний внесок у вивчення російського коло-

ніалізму» (Ева Томпсон) зробили політологи. На особливу увагу заслуговує міжнародний науковий журнал «Ab Imperio» (Казань), присвячений розвитку нової імперської історії, міждисциплінарному і компаративному вивченню історії і теорії національностей та національних рухів на пострадянському просторі. Також послідовно підтримує дослідження постколоніального дискурсу М. Тлостанова, на думку якої проблемі співвідношення постколоніального, постімперського і пострадянського приділяється вкрай мало уваги, попри те, що «мистецтво пострадянського простору представляє велику кількість цікавих прикладів пост- і деколоніальних імпульсів і моделей». Відповідно, актуальним і важливим і в глобальному, і в пострадянському просторі видається дослідницька «розмова про сучасне мистецтво, постколоніальну теорію і деколоніальний естетизм» [5].

У зв'язку із непопулярністю постколоніалізму в Росії спостерігаються спроби з'ясувати причини відсутності інтересу до ідей Ф. Фанона, Е. Саїда, Г. Баби, Г. Ч. Співак тощо та можливості впровадження їх доробку до загального аналізу пострадянської літератури [1]. Найочевидніше пояснення вбачають у «відмінностях шляху Росії» / «ніколи не була колоніальною імперією, від відповідного «бекграунду» Англії або Франції» [1]. Однак досвід Німеччини доводить, що різна якість колоніального досвіду не пояснює відсутність теорії постколоніалізму як «повноцінної складової осмислення минулого і теперішнього країн колишнього СРСР». Олександр Еткінд, дослідник російської літератури ХІХ — початку ХХ століть (Пушкін, Достоевський, Бєлий) крізь призму постколоніальної теорії, пов'язує це насамперед з «інтелектуальною стагнацією, відсутністю міждисциплінарних досліджень, закріплення клішованих форм

аналізу та загальною ідіосинкразією до західної теоретичної думки» [1]. Ева Томпсон, дослідниця взаємозв'язків російської літератури XIX–XX ст. і колоніалізму, вважає, що «певний опір з боку більш традиційних російських письменників» постколоніальній теорії частково зумовлений тим, що вона «використовує численні постмодерні філософські та психологічні джерела» [6]. Також вона припускає, що концептуальні рамки російської літературної критики XIX століття та словник російської винятковості неодноразово ставали на заваді дослідженню досвіду росіян як імперіалістів (на відміну від західноєвропейського колоніального досвіду, який «піддавався численним коригуванням з боку критиків, подібних до Саїда») [6].

Олександр Еткінд переконаний, що імперський, радянський та пострадянський періоди історії Росії є постколоніальними, оскільки «і на окремих її кордонах, і в темних глибинах Російська імперія була великою колоніальною системою». Однак «розширення постколоніальної конструкції» на Росію вимагає творчої роботи задля розуміння специфіки імперського досвіду Росії та одночасного звільнення потенціалу самої постколоніальної теорії [8, с.43]. Дослідник відзначає існування двох наративів про імперську Росію. В першому — успішна велика країна, конкурент іншим європейським державам, велика література, безпрецедентний соціальний експеримент. Інший — економічна відсталість, необмежене насилля, бідність, неграмотність, відчай і крах. Погоджуючись із обома оповідями, О. Еткінд у своїй роботі використовує загальний принцип / метафору / механізм — внутрішня колонізація, що «дозволяє вивчати Російську імперію разом з іншими колоніальними імперіями минулого». Таким чином, відбувається об'єднання двох наративів про Росію в один — «історію внутрішньої колонізації, в якій держава колонізувала народи, включаючи і той народ, який дав цій державі його загадкову назву» [8, с. 45]. Колоніальний та постколоніальний досвід XX століття дозволяє побачити, що Росія була «як суб'єктом, так і об'єктом колонізації та її наслідків, таких, наприклад, як орієнталізм». Існували два невіддільні один від одного напрямки колонізації Росії — зовнішні / колонізація іноземних територій і внутрішні / колонізація зовнішніх земель. Зрозуміти Росію без такого поняття-оксюморон як «внутрішня колонізація» практично неможливо [8].

Сучасні російські дослідники (Ольга Брейнінгер) припускають існування декількох аспектів, що можуть посприяти залученню постколоніального дискурсу в Росії: 1) «уявлення про Росію як про колоніальну імперію в достатній мірі засвоєно російською думкою» (див., наприклад: И. Кукулин. От редактора // Новое литературное обозрение, 2008, № 94); 2) «напружені міжетнічні стосунки та гегемонія (культурна та економічна) Росії» (А. Эткінд; Русская литература, XIX век: Роман внутренней колонизации // Новое литературное обозрение, 2003, № 59); 3) епоха Радянського Союзу та його суперечлива національна політика, «в межах якої «соціалістична держава заохочувала етнічний партикуляризм», постає як широке поле для переоцінки радянської ідеології та аналізу її впливів на формування радянських ідеологічних дискурсів» [1].

Враховуючи досвід панування в українській культурі «колонізаторів-Інших» і «самоствердження, яке відбувалося у процесі опору цим Іншим», значна частина української гуманітаристики «до і після 1991 року de facto належить» до царини постколоніальних студій (Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Соломія Павличко, Тамара Гундорова, Юрій Барабаш, Григорій Грабович, Юрій Шерех, Юрій Луцький, Оксана Забужко, Олег Ільницький) (Марко Павлишин). Пострадянська Україна, за спостереженнями Віталія Чернецького, виявилася сприйнятливою одночасно до двох дискурсів — постмодернізму та постколоніалізму. На відміну від Європи, США, Росії, Україна з 1990-х р. довкола постколоніалізму «пережила справжній бум розмов і текстів». Пройшовши етап «ейфорійної апропріації» постколоніалізму (некритичне використання терміну в мас-медіа, «поверховий експертний дискурс, прикрашений перекрученими уривковими цитатами»), українські науковці на чолі з Марією Зубрицькою підготували «докладну критичну антологію сучасної думки «Слово, знак, дискурс» з репрезентацією уривків творів Співака, Саїд, Гомі Бгабги, Симо-на Дьюринга й низки інших науковців у супроводі інформативного вступного есею і розлогіх коментарів. [7, с.77]. Пізніше з'явилися переклади культових постколоніальних текстів — «Орієнталізм» та «Культура і імперіалізм» Едварда Саїда та «В інших світах» Гаятрі Чакраворті Співак. Наразі головний корпус західних досліджень з постколоніалізму знаходимо в Інтернеті.

Сьогодні приналежність до міжнародної спільноти постколоніальних студій з її автори-

татами та дискурсами, обізнаність в постколоніалізмі як методі, доступ до форумів — це «реальний досвід лише для невеликої кількості українських дослідників» [3]. Подібна ситуація частково пояснює доволі скромний «урожай українських постколоніальних студій». Для порівняння Марко Павлишин наводить бібліографію польських постколоніальних студій, яка «уже 2008-го року заповнювала дев'ять сторінок, уміщуючи багато перекладів і оригінальних праць, зокрема й кількох українських, і мала чотири спеціальні випуски журналів протягом 2002–2008 рр.» [3].

Видаються цікавими спостереження Марка Павлишина щодо особливостей засвоєння постколоніального дискурсу в Україні на прикладі «п'ятирічних комплексів (1991, 1996, 2001, 2006 та 2011) літературознавчого журналу «Слово і час». Вибір часопису обумовлений тим, що значна кількість статей розглядають питання, «приналежні до поля зацікавлень постколоніальних студій», хоча більшість досліджень засвідчили недостатнє знайомство з постколоніальними студіями як відгалуженням літературознавства. Більшість статей автор визначає як «традиційні», оскільки вони поєднують «узвичаєні в (зокрема східноєвропейському) літературознавстві об'єкти зацікавлення та методи: історія літератури, біографія, соціально або біографічно контекстуалізована інтерпретація» без теоретичної або методологічної рефлексії. Відсутність в українському літературознавстві звичних для Заходу теоретичних моделей пояснює кількома причинами: 1) відсутність «сильних теоретичних імпульсів» всередині України; 2) складність сприйняття західних «теоретичних парадигм» через суто технічні причини (обмежений доступ до наукових публікацій); 3) «природне (антиколоніальне!) небажання переймати західні теорії та методи»; 4) прив'язаність до традиційних підходів у літературознавстві / «національна модель літературного розвитку». Українське літературознавство, попри «афективний антиколоніалізм», «неабияк залежить від інфраструктури, якою послуговувався колишній колонізатор» («доступ до віднедавна авторитетних критичних і теоретичних джерел (загалом західних) великою мірою досі можливий через російські переклади») [3].

Вперше поняття постколоніальності до України застосував Марко Павлишин у есеях «Українська культура з погляду постмодернізму» та «Козаки в Ямайці: постколоніальні

рисни в сучасній українській культурі» (1992 р.), тим самим запровадивши «погляд на українську культуру як таку, що перебуває на роздоріжжі постмодерну / постколоніалізму» Попри те, що запропоноване розуміння позитивно сприйняли на Україні, «він породив лише декілька додаткових теоретизувань» [6, с. 97]. Віталій Чернецький вважає, що, впроваджуючи в український інтелектуальний дискурс нове поняття, Марко Павлишин «представляє постколоніалізм як надто утопічно щасливий і зв'язний феномен». Пізніше прийшло усвідомлення важливості осягнення текстів таких західних постколоніальних критиків, як Едвард Саїд, Гаятрі Чакраворті Співак і Гомі Бгабга задля подолання нестабільного вживання цього поняття [7, с. 97].

Микола Рябчук у своїй есеїстиці, попри застосування в аналізі текстів і культурних явищ непослідовного розрізнення, «загалом зосереджений на риторичній боротьбі із залишками радянського колоніалізму, ніж на створенні підґрунтя для постколоніального примирення». Постколоніальне примирення, попри «обтяжене конфліктом спільне минуле», серед інтелектуалів спостерігається в «осмисленні українсько-польських відносин». В українсько-російських стосунках «такого руху не помітно». Безумовною слабкістю книжок М. Рябчука є використання «застарілої позитивістської парадигми XIX століття», попри залучення таких найновіших та наймодніших постколоніальних термінів як «креоли», «креольська культура», автор «використовує їх у старий спосіб» [2, с.34]. В українському літературознавстві у ставленні до колоніального минулого спостерігається «синекдоха інтелектуальної публічної сфери і високої культури загалом» без зміцнення «позицій постколоніальності як світогляду та етичної позиції — як «складу думки». Незначна кількість «учасників цього дискурсивного поля визнають необхідність примирення між колонізатором і колонізованим та можливість і бажаність їх переходу у статус колишніх колонізатора і колонізованого». Відбувається «артикулювання антиколоніальних аргументів і скарг», а не пошук постколоніального «діалогу і взаєморозуміння» як з боку українських, так і російських співрозмовників [2, с. 34].

За межами України з'являються дослідження, які вписуються у постколоніальну парадигму «навіть без формального використання постколоніальної обгортки» (Мирослав Шкандрій у книжці «В обіймах імперії. Російська

й українська літератури нової доби»). Свідченням цього є збірка есеїв «Україна: Процеси формування нації», «дослідження ранньомодерної історії та історії літератури, виконані у Північній Америці та Італії (і в Україні також) із акцентом на міжкультурній взаємодії у багатотнічній, багатоконфесійній і багатомовній Східній Європі. Видається «простіше розглядати явища під кутом постколоніальної теорії з-поза меж України, ніж усередині країни». Непривабливість постколоніальності як критичного становища, нормативної позиції критика та методологічного інструменту в Україні пояснюють «багатовіковим спадком колоніалізму і новими лещатами західного неокolonіалізму». Серед винятків називають есеї Олексія Толочко щодо романів Юрія Андруховича «Рекреації» та «Московіада», в якому історик «виступав за реконструкцію імперії та імперського дискурсу (на відміну від конструювання їх антиколоніального дзеркального відображення, яке абсолютизувало б націю як цінність», дослідження Тамари Гундорової щодо української прози з її «вразливим, реактивним конфронтанціоналізмом» антиколоніальним та постколоніальним та запропонованої «культурної парадигми, вільної від такого ніцшеанського ресентименту». В цілому для літературознавчої науки в Україні і за її межами «постколоніальність (на відміну від антиколоніальності) нехарактерна» [4].

В сучасному українському літературознавстві слово «постколоніальний» зазвичай використовується не як термін, а «радіше як елемент звичного мовлення, що означає «після падіння Радянського Союзу» і має нечіткі, однак негативні конотації» (на кшталт «пострадянський», «посттоталітарний»). У такому значенні

Список використаної літератури

1. Брейнингер О. Безмолвний протест // Октябрь. — 2012. — №10: [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://magazines.russ.ru>
2. Грицак Я. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. — 3-тє вид., доп. — К. : Грані-Т, 2011. — 248 с. (Серія «De profundis».)
3. Павлишин М. Постколоніалізм як метод і склад думки. Спостереження щодо українського літературознавства на сторінках журналу «Слово і час» у роках 1991–2011 // Постколоніалізм. Генерації. Культура. / за ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. — Київ : Лауріус, 2014. — 336 с. — (Серія «Теоретичні ревізії»; вип. 4).
4. Постколоніалізм. Генерації. Культура / за ред.

слово з'являється у вислові «постколоніальний синдром», запропонований Тамарою Гундоровою у 1993 р. і закріплений Миколою Рябчуком у назві його книги, що вийшла 2011 р. Використання терміну «постколоніальний» українськими дослідниками «не передбачає діалогу з міжнародними (чи навіть україномовними) дослідженнями із постколоніальних студій», однак розглядаючи «питання влади в культурі і взаємин колонізатора і колонізованого» без використання відповідної термінології постколоніалізму дозволяє говорити все ж таки про важливість постколоніальних студій в Україні [4].

Категоріями постколоніалізму щодо нових явищ в українській культурі послуговується частина дослідників і критиків. Придатність цієї методології до деяких текстів не викликає сумніву («Ми, прецінь також колишня колонія, білі негри псевдоЄвропи (Росії) (...)» (О. Забужко). Разом з тим справедливими видаються зауваги Ольги Гнатюк щодо надмірного протиставлення дискурсів «колоніальний-антиколоніальний» («проросійський-антиросійський»), «постколоніальний», оскільки вони не вичерпують «розмаїття позицій митців щодо сучасних викликів культурній ідентичності». Інтерпретація проблем української культури виключно в категоріях постколоніалізму не відповідає історичним реаліям, оскільки «українці таки брали участь у творенні високої культури імперії, а для колоніальних народів це було неможливе» (Ольга Гнатюк).

Висновки дослідження. Теорія постколоніалізму володіє всіма можливостями щодо подальшого розповсюдження на теренах пострадянського простору. Цікавим видається дослідити функціонування постколоніального дискурсу в таких країнах як Казахстан, Узбекистан тощо.

Т. Гундорової, А. Матусяк. — Київ : Лауріус, 2014. — 336 с. — (Серія «Теоретичні ревізії»; вип. 4).

5. Глостанова М. Проблема мультикультуралізму и література США. — М. : Наследие, 2000.

6. Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. М. Корчинської. — К: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. — 368 с.

7. Чернецький В. Картографуючи посткомуністичні культури. Росія та Україна в контексті глобалізації. — К. : Критика, 2013. — 429 с.

8. Эткінд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / Александр Эткінд; авториз. пер. с англ. В. Макарова. — М. : Новое литературное обозрение, 2013. — 448 с.

С. ЕВТУШЕНКО

ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЙ ДИСКУРС НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье рассмотрена проблема функционирования постколониального дискурса на постсоветском пространстве. Выявлено, что теория постколониализма остается «белым пятном» на литературной карте России. Непопулярность идей постколониализма в России объясняется комплексом причин, среди которых важное место занимает имперский опыт. Украина оказалась восприимчивой одновременно к двум дискурсам — постмодернизму и постколониализму. Категориями постколониализма относительно новых явлений в украинской культуре пользуется часть исследователей и критиков. Пригодность этой методологии в некоторых текстах не вызывает сомнения.

Ключевые слова: постколониализм, империя, колония, дискурс, литературоведение.

S. YEVTUSHENKO

POST-COLLINARY DISCOURSE FOR POST-SPACE

The article deals with the problem of the functioning of postcolonial discourse in the post-Soviet space. It was discovered that the theory of postcolonialism remains a «white spot» on the literary map of Russia. The imperial experience is called one of the reasons for the unpopularity of the ideas of postcolonialism in Russia. Ukraine proved to be susceptible to two discourses — postmodernism and post-colonialism. Some Ukrainian researchers and critics use the categories of postcolonialism for new phenomena in Ukrainian culture. Such a methodology is suitable for the analysis of artistic texts.

Key words: postcolonialism, empire, colony, discourse, literary criticism.

S. YEVTUSHENKO

POSTCOLONIAL DISCOURSE FOR POST-SOVIET SPACE

Post-colonialism is the only theoretical discourse «proudly and consistently rejected in contemporary Russia». Scientists are trying to find out the reasons for the unpopularity of the ideas of post-colonialism in

Russia. They seek to identify the possibility of introducing the work of postcolonial theorists in the analysis of post-Soviet literature.

Modern Russian researchers suggest that there are several aspects that can contribute to the involvement of postcolonial discourse in Russia. Alexander Etkind is convinced that postcolonial theory must be included into the study of the imperial, Soviet and post-Soviet periods of Russian history. The «extension of postcolonial construction» to Russia requires creative work in order to understand the specifics of the imperial experience of Russia and the simultaneous liberation of the potential of the post-colonial theory itself.

A significant part of the Ukrainian humanitarian «before and after 1991 de facto» belongs to the domain of post-colonial studies. Post-Soviet Ukraine was simultaneously susceptible to two discourses — postmodernism and post-colonialism. Ukraine «has survived a real boom in conversations and texts» around post-colonialism since the 1990s. Modern Ukrainian scholars can join the international community of postcolonial studies with its authorities and discourses only partially today.

For the first time, the concept of postcolonialism in Ukraine was applied by Marco Pavlyshyn in the essays «Ukrainian culture from the point of view of postmodernism» and «Cossacks in Jamaica: post-colonial traits in contemporary Ukrainian culture» (1992). The researcher introduced a view of Ukrainian culture at the crossroads of postmodern / postcolonialism.

The word «postcolonial» is usually used not as a term, but «rather as an element of ordinary speech» in modern Ukrainian literary criticism. It means «after the fall of the Soviet Union» and has fuzzy, negative connotations (like «post-Soviet», «post-totalitarian»).

The categories of post-colonialism in Ukrainian culture are used by a part of researchers and critics. Post-colonial methodology is suitable for analysis of a large part of Ukrainian texts. Discourse colonial-anti-colonial («pro-Russian-anti-Russian»), «post-colonial» is expedient. However, the categories of post-colonialism require cautious implementation in the post-Soviet space.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2017